

Protestantisme in beweging: Evangelisch en reformatorisch in vijf vergelijkingen

Miranda Klaver & Johan Roelandⁱ

1. Inleiding

Refo's die met argusogen naar de evangelische beweging, en evangelischen die met verbazing en vaak ook wel met enige kritiek naar de reformatorische 'beweging' kijken: het gebeurt in Nederland, het enige land ter wereld waar, ondermeer via media als het Reformatorisch Dagblad en het Nederlands Dagblad, beide bewegingen zo nu en dan op elkaar betrokken zijn op en in gesprek zijn met, en wellicht wat vaker *over* elkaar. Niet zelden worden dergelijke gesprekken gevoerd aan de hand van allerlei vooronderstellingen en aannames, die bij nader inzien wellicht niet helemaal juist zijn. Zo wordt in evangelicale hoek nog wel eens beweerd dat de reformatorische beweging gekenmerkt zou worden door een gebrek aan ervaring – terwijl de reformatorische beweging teruggrijpt op piëtistische tradities waarin ervaring bij uitstek een belangrijke rol speelt. En in reformatorische hoek wordt het evangelicalisme nog wel eens als een 'vreemd', Amerikaans verschijnsel geportretteerd – terwijl het heel goed te verdedigen is dat het evangelicalisme op dezelfde Europese piëtistische tradities teruggaat als die van de reformatorische beweging.

Het zijn deze en andere veronderstellingen die voor ons de aanleiding vormden om in dit artikel de reformatorische en de evangelicale beweging op een zestal punten te vergelijken. Dit is weliswaar eerder gedaan, ondermeer door Runia (1984), Snoek (2009) en Van der Geest (1996). Veelal betreffen de vergelijkingen echter de theologische kernverschillen tussen de beide bewegingen. En alhoewel wij in deze bijdrage zo af en toe ook over theologische kwesties komen te spreken, willen we vooral vanuit een meer antropologisch en sociologisch perspectief naar de beide bewegingen kijken. Vanuit dat perspectief is niet alleen de zogenaamde 'ideologie' (de geloofsovertuigingen en opvattingen) interessant, maar bijvoorbeeld ook de stijl en organisatie van de beide bewegingen.

We hebben gekozen voor vijf topics die ons inziens in dit kader bij uitstek relevant zijn. We komen te spreken over 'beweging' en wat we bedoelen te zeggen met de reformatorische en evangelische *beweging* (paragraaf 2); over authenticering en autoriteit (paragraaf 3); over spiritualiteit (paragraaf 4); over ervaring en religieuze bemiddeling (paragraaf 5); en over culturele strategieën (paragraaf 6). In de afsluitende paragraaf 7 doen we een poging iets te zeggen over de toekomst van beide bewegingen. Weliswaar zouden sociale wetenschappers zich beter niet kunnen wagen aan 'toekomstvoorspellingen', temeer omdat ze er nogal eens naast zitten. Sociale wetenschappers moeten geen profetische pretenties hebben. Niettemin komen in deze vergelijking van de bovengenoemde topics een aantal trends in zowel de reformatorische als de evangelische beweging ter sprake, op grond waarvan we enkele verwachtingen over de nabije toekomst kunnen schetsen.

2. Over beweging

Wat bedoelen we eigenlijk te zeggen wanneer we spreken over een reformatorische en een evangelische beweging? Het is heel gebruikelijk om over de evangelische 'beweging' te spreken, maar het is al minder gebruikelijk om over de reformatorische beweging te spreken. 'Kenmerkend voor de reformatorische zuil', zo vertrouwde een theoloog die goed bekend is met zowel reformatorisch als evangelisch Nederland ons onlangs toe, 'is dat er geen beweging in zit'.

Dat is wellicht een wat te bonte constatering, maar feit blijft dat we met de evangelische en reformatorische beweging met twee verschillende groepen van doen hebben, waarbij de een wat meer in beweging lijkt te zijn dan de ander. Dat maakt ook dat de een (de reformatorische beweging) wat gemakkelijker te karakteriseren en te definiëren is dan de ander (de evangelische beweging). De reformatorische gezindte – een woord dat niet toevallig vaker gebruikt wordt dan het woord 'beweging' – laat zich wat makkelijker beschrijven aan de hand van het feit dat ze een Nederlandse kerkelijke traditie omvat die onlosmakelijk verbonden is met een aantal kerkelijke verbanden – de thuislezers daargelaten. Daarbij is de reformatorische gezindte geografisch te lokaliseren (er is zoiets als de Biblebeltⁱⁱ), en te definiëren aan de hand van de krant die gelezen wordt (het Reformatorisch Dagblad), het blad dat gelezen wordt (de Terdege of de Gezinsgids), de scholen die bezocht worden (reformatorische scholen), en de trouwe stem op de SGP – om enkele typerende *identity markers* te noemen.

Op het eerste gezicht lijkt eenzelfde karakterisering van de Evangelische beweging mogelijk: er zijn immers evangelische scholen, evangelische kerken (gemeenten) en als boegbeeld van evangelische Nederland het mediabedrijf De Evangelische Omroep. Maar als we de EO als voorbeeld van een typische evangelische organisatie nader bekijken, wordt al snel duidelijk dat wat voor 'evangelisch' doorgaat al snel bijzonder complexer divers is. Immers, bij de EO komen allerlei vertegenwoordigers van kerken en richtingen aan het woord: vertegenwoordigers uit de kleine gereformeerde gezindten, de bredere PKN (waaronder ook de Gereformeerde Bond), maar ook uit de baptisten- en pinkstergemeenten.

Anders dan de reformatorische beweging kent de evangelische beweging een enorme diversiteit en een conglomeraat van kerken, organisaties, groepen en netwerken die veel verder reikt dan de uniformiteit die min of meer gegeven is met duidelijk begrensde denominationele verbanden. Om hiervan een indruk te geven: een deel van de evangelische beweging bestaat uit evangelische gemeenten. Een aantal daarvan, zoals de Baptisten en het Leger des Heils, die beide hun wortels hebben in de 19^e eeuw, maken deel uit van een breder kerkverband. Echter, een aanzienlijk deel van de evangelische gemeenten zijn zelfstandig of verenigd in samenwerkingsverbanden zoals bijvoorbeeld de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten (de VPE). Naast evangelische gemeenten of kerken bestaat de evangelische beweging uit talloze evangelische organisaties, die veelal deel uitmaken van internationale netwerkorganisaties. Na de Tweede Wereldoorlog hebben verschillende Amerikaanse evangelische organisaties zich in ons land gevestigd die vooral gericht zijn op evangelisatie van specifieke doelgroepen als jongeren en studenten (Youth for Christ, Navigators). Recentelijk hebben Engelse en Amerikaanse organisaties die zich op gemeentegroei en kerkvernieuwing richten, in ons land voet aan de grond gekregen (denk aan de Alpha cursus en Willow Creek). De ontwikkeling en het bestaansrecht van verschillende evangelische organisaties naast bestaande evangelische gemeenten is exemplarisch voor het activisme en het missionaire elan

van de evangelische beweging. De overtuiging dat het een Bijbelse opdracht is voor iedere gelovige om het goede nieuws van het evangelie over de hele wereld en aan alle bevolkingsgroepen te verkondigen, draagt bij aan de ontwikkeling van nieuwe organisaties en initiatieven. Het decentrale karakter van de evangelische beweging, haar transnationale relaties, de verschillende organisatorische verbanden van kerkelijke gemeenten, en het brede scala van organisaties met netwerkachtige structuren maken de evangelische beweging een heel beweeglijke beweging, die, anders dan de Reformatorische gezindte, lastig af te bakenen is.

3. Over authenticering en autoriteit

Deels valt de beweeglijkheid en diversiteit van de evangelische beweging te verklaren uit een feit dat hierboven slechts geïmpliceerd wordt: haar moeite met de traditie van 'de kerk'. Van oudsher biedt juist de kerk als instituut een zekere 'garantie' tegen een al te grote diversiteitⁱⁱⁱ. Institutionaliseren, routiniseren, disciplineren, een gedeelde en centrale autoriteit en een gezaghebbende traditie zijn de belangrijkste middelen waarmee kerken uniformiteit nastreven en bewerkstelligen. Voor evangelicals zijn kerkelijke verbanden echter niet heilig, in die zin dat ze zich er buiten begeven of, als ze al binnen dergelijke verbanden opereren^{iv}, ze zich relatief soeverein opstellen ten opzichte van deze verbanden - met als gevolg dat ze minder vatbaar zijn voor de uniformering die vaak zo kenmerkend is voor kerkelijke verbanden.

De moeizame verhouding met de kerk is niet alleen vandaag de dag maar ook vanuit historisch perspectief een continue factor van betekenis. Al in de vroege wortels van de evangelische beweging, het piëtisme, het methodisme en de verschillende opwekkingsbewegingen, zijn bestaande kerkelijke structuren en tradities onder kritiek gesteld. In deze verschillende vernieuwingsbewegingen is het verlangen naar een authentiek christendom in de oproep tot bekering, de nadruk op het persoonlijke geloof en de aandacht voor levensheiliging te herkennen. In die zin heeft de evangelische beweging altijd al deel uitgemaakt van die onderstroom in het protestantisme, die voortdurend de traditie en de inkapseling van de kerk in institutionele structuren en culturele gelijkvormigheid bekritiseert.

De evangelicale relativering van 'de kerk' als instituut omvat een aantal aspecten. Allereerst kenmerkt het evangelicalisme zich door een volgens sommigen typisch protestantse prioritisering: geloof zou ten diepste niet over gewoontes gaan, niet over het je onderwerpen aan het gezag van mensen of tradities, niet over het navolgen van de rituelen, noch over je loyaliteit aan de kerk, maar over de individuele verhouding tot God en het persoonlijk commitment van de gelovige^v. Luther's *individualiserende* vraag, hoe vind ik een rechtvaardig God, resoneert duidelijk in het evangelicalisme - zij het dat de evangelicale vertolking van deze vraag vandaag vooral de relatie met God zal benadrukken: 'hoe krijg ik een levende relatie met God'. In deze relatie is de kerk en alles waar zij voor staat van secundair belang.

Ten tweede – en gerelateerd aan dit eerste punt – is de evangelische beweging als missionaire beweging van oudsher sterk gericht is op de toekomst en het heden en zich voortdurend de vragen stelt: 'Wat doet God vandaag, en wat gaat God doen?'. Als er al sprake is van een oriëntatie op het verleden, dan is het Nieuwtestamentische ideaal van de eerste apostelen en gemeenten normgevend. Anders dan voor veel andere protestanten speelt de geschiedenis en traditie van de kerk een ondergeschikte rol, ondanks het feit dat de evangelische beweging historisch gezien voluit deel uitmaakt van de Protestante traditie. Hierin ligt een belangrijk verschil met de

reformatorische beweging die, zoals gezegd, grotendeels kerkelijk georganiseerd is en waarin men sterk gericht is op een specifiek normatief én kerkelijk *angehaucht* verleden, de Reformatie en de nadere Reformatie.

Ten derde komt veel van de evangelicale aversie met betrekking tot de kerk voort uit onvrede met de wijze waarop de kerk in praktijk gestalte geeft aan de 'levende relatie met God' - of beter, *niet* gestalte geeft (althans, in de ogen van veel evangelicals). Hoe dan ook hebben in het verleden veel evangelicals aansluiting gezocht bij de kerken, of opereerden ze binnen de kerken, maar zijn ze afgehaakt vanwege het feit dat men amper aansluiting vond bij deze kerken. Veelal liep men aan tegen de vrijzinnigheid van veel kerken - terwijl evangelicals hun 'levende relatie met God' niet zelden gestalte willen geven aan de hand van een aantal orthodoxe uitgangspunten (zoals de overtuiging dat de Bijbel het woord van God is). Anderzijds liep men aan tegen de routinisering, het dogmatisme en het versteende traditionalisme van de traditionele kerken, de 'dode boel' die voor veel evangelicals een sta-in-de-weg is in wat zij zien als een *levende* relatie met God. Het evangelicalisme heeft altijd naar een nieuwe vitaliteit gezocht van wat veelal ervaren werd als een versteend christendom. Vandaar ook dat zij vaak als een revitaliseringsbeweging wordt gezien.

Ten vierde hebben evangelicals moeite met het feit dat men de 'vrijheid in Christus' in het geding vindt komen in een hiërarchisch georganiseerde kerk waarbinnen macht en autoriteit niet zelden bij anderen ligt. Het evangelicalisme is een democratische en egalitaire beweging die zoekt naar een familiale gemeenschap waarin 'broeders' en 'zusters' elkaars gelijken zijn, zonder dat iemand van hen zich boven anderen stelt. Ook hier fungeert het nieuwtestamentische ideaal van de kerk als 'gemeenschap der heiligen' als model van gemeentezijn - tegenover de meer hiërarchisch en bovenlokaal georganiseerde kerken.

Het mag duidelijk zijn dat het evangelicale protestantisme in dit opzicht verschilt van het bredere protestantisme - ook van het reformatorisch protestantisme, dat, met haar nadruk op de belijdenisgeschriften en de traditie, maar ook met haar conservatisme (in de zin dat men qua theologie, maar bijvoorbeeld ook qua vorm, trouw wil blijven aan een specifiek verleden) in de ogen van veel evangelicals, het 'sola' van de bekende reformatorische trits problematiseert.

Tegelijkertijd wordt de evangelische beweging in eigen kring geconfronteerd met datgene wat men het kerkelijke christendom verwijt. Want ondanks het feit dat institutionalisering, traditie, het instituut van de geloofsbelijdenis en extern gezag als zodanig gerelativeerd worden, vindt ook onder evangelicals institutionalisering plaats (zij het in andere institutionele verbanden dan die van de kerk, en veelal gedecentraliseerd), die gepaard gaat met impliciete tradities, ongeschreven geloofsbelijdenissen en tal van 'zachte' of minder zachte vormen van autoriteit, zoals bijvoorbeeld de autoriteit van charismatische leiders of de druk van de gemeenschap.

4. Over spiritualiteit

De afwezigheid van overkoepelende structuren en gezaghebbende tradities, leidt in de praktijk tot grote verschillen binnen de evangelicale beweging. De evangelische beweging kent Youth for Christ in de Baarsjes en genezingsdiensten van Jan Zijlstra, creationisten als Dorenbos en theïstische evolutionisten als Cees Dekker, welvaart predikers als Gert-Jan Goldscheding en gematigde evangelische dominees als Orlando Bottenbley. De vraag wat evangelicals, ondanks de grote

diversiteit, met elkaar verbindt is daarom niet te beantwoorden door naar een gedeelde belijdenis of traditie te verwijzen.^{vi} Veeleer is de identiteit van de evangelische beweging gelegen in een gedeelde spiritualiteit. De gevleugelde uitspraak van Ds. Arie van de Veer, de 'oecumene van het hart' die als gedeelde basis geldt van de wijze waarop men zich binnen de EO met elkaar verbonden voelt, is kenmerkend en veelzeggend om de onderlinge verbondenheid van gelovigen met de brede evangelische beweging te begrijpen.

De (huidige) evangelische spiritualiteit is sterk gefundeerd in de Bijbel als het woord van God, maar wordt tegelijkertijd direct verbonden met een persoonlijke geloofservaring en beleving, waarin de individuele geloofsrelatie met Jezus Christus centraal staat. Met de veelgehoorde evangelische sjibbolet 'geen religie maar relatie' wordt een sterke tegenstelling gemaakt tussen religie en geloof. Religie wordt begrepen als dood geloof, geloof op basis van regels en voorschriften, geloven op basis van overlevering in plaats van persoonlijke toe-eigening en ervaring. Geloof, daarentegen, verwijst naar de levende relatie met God.

In de relatie met God zoals deze wordt voorgesteld in het evangelicalisme ligt een specifiek mensbeeld ten grondslag – en daarin ligt een belangrijk verschil met de reformatorische beweging. De mens wordt gezien als beelddrager van God, en als zodanig een mens met mogelijkheden – terwijl in de reformatorische beweging een veel groter gewicht toegekend dan de zondigheid, gevallenheid en eindigheid van de mens. Dit wil niet zeggen dat zonde geen plaats heeft of dat het oordeel geen rol speelt, maar het accent ligt meer op de liefde van God die uitgaat naar ieder mens. De mens wordt als geliefd kind van God uitgenodigd om in een intieme relatie met God te leven. Deze gedachte werkt door in de wijze waarop het leven van een christen wordt voorgesteld. De nadruk op relatie impliceert namelijk een potentiële groei en ontwikkeling in de verhouding tussen de gelovige en God. Geestelijke groei wordt verbonden met de Bijbelse notie van heiliging: het streven naar heling en het zoeken naar heelheid.^{vii}

De nadruk op heelheid en de bevestiging van het mens-zijn is overigens ook in evangelicale kringen van vrij recente datum, en getuigt van een psychologisering van het geloof, een verschuiving van *metanoia* naar *therapei* die met name in de afgelopen decennia heeft plaatsgevonden (Klaver en Versteeg 2007). In preken uit de jaren zeventig, bijvoorbeeld, werd vooral de oproep tot morele verandering, het breken met de zonde en radicale ommekeer gehoord. Vandaag staan thema's als identiteit, worden zoals God je heeft bedoeld en de ontwikkeling van individuele gaven en talenten centraal (Roeland 2009).

Het is met name deze recente ontwikkeling die de evangelische spiritualiteit wellicht verder verwijderd heeft van de reformatorische spiritualiteit – en het woord spiritualiteit, met haar connotaties van individualiteit en ervaring, is hier bewust gekozen. Want ook de reformatorische beweging kent een vorm van spiritualiteit, een geleefd en beleefd geloof, de zogenaamde 'bevinding' (vgl. Beeke 2009; Velema 1990). Het gedeelde 17de en 18de-eeuwse verleden, de gedeelde piëtistische *roots*, blijkt onmiskenbaar uit de aandacht voor het individu, de innerlijke relatie met God en de aandacht voor de bekering, die eigen is aan zowel de evangelische als reformatorische beweging (vgl. Exalto 2007, 98). Niettemin zijn beide bewegingen verschillende richtingen ingeslagen, wat met name ook zichtbaar is in de notie en de ervaring van de bekering. Waar de reformatorische beweging van oudsher een sterke nadruk legt op de predestinatie van het individu en de soevereine werking van Gods Geest (Van Klinken 2007, 32), is in het evangelicalisme bekering geleidelijk aan

meer verbonden met de keuzevrijheid en het wilsbesluit van het individu. Waar de reformatorische spiritualiteit voornamelijk lijkt te bestaan uit een ingetogen en - vanwege de het feit dat het besef zondaar te zijn een wezenlijk aspect er van is - wat zwaarmoedig vorsen van de werking van Gods geest en de zogenaamde 'orde des heils' (de stadia van wedergeboorte, bekering, rechtvaardigmaking, heiligmaking en volharding), vertrekt de evangelicale spiritualiteit vanuit de goddelijke acceptatie van de mens, uit het geloof een 'kind van God' te zijn en uit het geloof dat God een intieme relatie met zijn kinderen wil.

5. Over ervaring en bemiddeling

Een belangrijk verschil tussen de evangelische en reformatorische beweging is ook gelegen in de specifieke 'praktijk van bemiddeling' die in beide bewegingen wordt aangeboden. Dit vraagt enige toelichting. Binnen de antropologie is het vrij gebruikelijk om religie als een 'practice of mediation' (zie Meyer 2008), een bemiddelingspraktijk te zien. De suggestie daarbij is dat datgene of diegene waar religie betrekking op heeft - het heilige, het sacrale, God - per definitie transcendent is, dat wil zeggen boven het alledaagse en aardse (het immanente) uitstijgt, en dat religie gezien kan worden als een praktijk, een gebeuren om het transcendente zichtbaar, voelbaar, merkbaar, denkbaar te maken in onze aardse en alledaagse werkelijkheid. Antropologen maken vervolgens in die zin geen onderscheid, dat men verschillende vormen van geloof of religiositeit benadert binnen dit kader: of het nu om boeddhisme gaat of om wicca, om Islam of pentecostalisme, om evangelicalisme of reformatorisch christendom.

Nu zou de reformatorische christen bedenkingen kunnen hebben bij deze benadering, vanwege het feit dat het protestantisme, met name het reformatorische protestantisme, zich altijd kritisch heeft uitgelaten over bemiddelingen. De breuk met het katholicisme ten tijde van de Reformatie had hier alles mee van doen. De reformatoren herkenden zich niet meer in de bemiddelingen van het middeleeuwse katholicisme: het instituut kerk, de religieuze autoriteiten, de 'magische' rituele praktijken en de beelden en iconen. Het katholicisme bood een 'betoverde' religieuze werkelijkheid in haar bemiddelingspraktijk, een werkelijkheid die hoorbaar, zichtbaar, voelbaar aanwezig was. Het protestantisme zette daarentegen een - om een beroemd woord van de bekende socioloog Max Weber te gebruiken - proces van 'onttovering' in. Deze onttovering heeft in Webers werk betrekking op veel meer fenomenen dan de eredienst alleen - maar een deel van deze onttovering is bij uitstek zichtbaar in de protestantse eredienst. De protestanten versoberden de religieuze viering. Ze verwijderden de beelden en andere artefacten uit de gebouwen, met uitzondering van de kerkbanken en de preekstoel. Ze richtten zich tijdens de dienst voornamelijk op de prediking van het Woord. Men zocht naar een eenvoudige en nuchtere dienst.

Het protestantisme nam afstand van de katholieke bemiddelingspraktijk zoals die in de middeleeuwse en vroegmoderne religieuze viering geboden werd, en gaf gestalte aan een sober alternatief. Niettemin kan de protestantse eredienst nog altijd als een praktijk van bemiddeling beschouwd worden, zij het een geheel eigen praktijk van bemiddeling. Ze was sober ten opzichte van de katholieke viering. Ze was overduidelijk minder zintuiglijk, in die zin dat enkel en alleen het gehoor er feitelijk nog toe deed, Paulus' woorden indachtig dat het geloof uit het gehoor is, en het gehoor uit het gepredikte woord Gods. Ze leek in mindere mate het gevoel aan te spreken, en richt zich voornamelijk op het verstand: op het verstaan en het begrip van de bijbel. Ze deed er, met andere

woorden, alles aan om gelovigen te distantiëren van 'a sensuous engagement with the sacred' (Mellor en Shilling 1997, 9).

Het is deze sobere eredienst die het reformatorische christendom koestert. Het evangelicalisme, daarentegen, geeft gestalte aan een andere praktijk van bemiddeling, die allesbehalve sober is, die zintuiglijk, emotioneel, en op momenten extatisch is - en die zich als zodanig de positieve waardering van het lichaam en het gevoel dat eigen is aan onze postmoderne cultuur, eigen heeft gemaakt, kritisch afstand nemend van die moderne vormen van protestantisme waarvoor het lichaam vooral een 'kerker van de ziel' is.

Dit is duidelijk zichtbaar in een aantal fenomenen die we tegenkomen in het meer pentecostale en charismatische spectrum van het evangelicalisme, waarin het lichaam aangesproken wordt in praktijken als het bidden in tongen, het vallen in de Geest en in vormen van 'healing'. Maar het is ook zichtbaar in de evangelische variant van de eredienst: de zogenaamde worship viering. In worship wordt het lichaam uitgenodigd op een andere manier te participeren dan zittend en luisterend. Worship is beweging, dansen, springen, klappen, handen in de lucht. Worship is een zintuiglijk spektakel, met veel auditieve en visuele elementen: geluid, licht, de setting van een poppodium, de 'performance' van de band, niet zelden beeld, dans, en de ruimte voor het podium die uitnodigt tot een actieve participatie. Het is ook een emotioneel gebeuren, dat een spectrum aan zowel ingetogen als expressieve emoties oproept: blijdschap, geborgenheid, acceptatie, intimiteit, rust, veiligheid, bevrijding, etc. . Het is een bemiddelingspraktijk waarin God voor de betrokkenen voelbaar aanwezig is, als iemand die je 'raakt' - een onder evangelicals veel gebruikt woord, dat niet toevallig refereert aan een specifieke zintuiglijk-emotionele ervaring.

Niet alleen verschilt de evangelicale bemiddelingspraktijk van de reformatorische in het feit dat de eerste een sterk zintuiglijke en emotionele bemiddeling biedt, en de andere een meer 'nuchtere' en ingetogen bemiddeling. Ook lijkt het evangelicalisme te verschillen met de reformatorische beweging in haar positieve waardering van de esthetische dimensies van deze bemiddelingspraktijk. Met esthetische dimensies doelen we hier op wat veelal onder 'vorm' wordt verstaan: de schoonheid van de muziek, de trilling van het geluid, de vormgeving en inkleding van de ruimte, de kleur en vorm van de geprojecteerde beelden, en het gebeuren van de groep. Natuurlijk, onder sommige evangelicals is een zekere continuïteit aanwezig met een protestantisme waarvoor de bemiddeling problematisch is, een evangelicalisme dat de onmiddellijkheid van de religieuze ervaring benadrukt. Het zou, met andere woorden, niet om de vorm gaan; de vorm zou er niet toe doen. Het zou juist gaan om de onmiddellijke, *onbemiddelde* ervaring van God. Aan de andere kant kenmerkt het evangelicalisme zich door de aandacht die zij besteedt aan de vorm en de esthetiek van worship. Worship mag dan een onmiddellijke ervaring van het heilige oproepen; tegelijkertijd is het een praktijk van bemiddeling die wordt vormgegeven, waarbij nagedacht wordt over de 'effecten' van de muziek en de belichting, over wat de verschillende elementen doen met de worshipper, over wat de verschillende elementen oproepen aan emotie en ervaring.

Sommige evangelicals hebben, zoals gezegd, moeite met dit gegeven. Anderen daarentegen hanteren een soort van 'theologie van de esthetiek' waarbij de vorm er toe doet. Het is een theologie die esthetiek positief waardeert, vanwege de overtuiging dat deze gegeven is met de schepping. Muziek wordt gezien als een godsgeschenk, dat als zodanig een bemiddelende rol mag spelen in de omgang met God.

De reformatorische beweging lijkt ver af te staan van deze positie, in de zin dat men binnen deze beweging niet zo snel tot een dergelijke positieve theologische waardering van de esthetiek zal komen. Tegelijkertijd is de esthetische dimensie ook niet onbelangrijk in het reformatorisch christendom, en zou men zelfs kunnen zeggen dat het een eigen esthetiek heeft ontwikkeld. Enerzijds wordt dit duidelijk in het feit dat in de reformatorische beweging de vorm er impliciet wel degelijk toe doet. Neem de 'performance' van de predikant, bijvoorbeeld. Bevindelijkheid komt tot uitdrukking in de manier van praten, de stembuigingen, de emotie die doorklinkt in de stem en tot expressie wordt gebracht in lichaamstaal en gezichtsuitdrukking - een 'performance' waarvoor de reformatorische beweging uiterst 'gevoelig' is, in de meest letterlijke zin van het woord. De sereniteit en gedragenheid van de gemeentezang is een ander voorbeeld. Wat doet dit met mensen? Welke emotie roept het op? Wordt deze emotie ook niet uitgedrukt in termen van 'geraakt' worden? Ten tweede blijkt het belang van de esthetiek in het feit dat de vorm op momenten (niet zelden in discussie met de evangelischen) te vuur en te zwaard verdedigd wordt - wat duidt op een paradoxale bevestiging van het belang van de vorm.

6. Over culturele strategieën

Historisch gezien is de verhouding van evangelischen met de bredere samenleving en cultuur complex te noemen. Niet zelden kozen evangelischen voor een isolement – een strategie die ook kenmerkend is voor de reformatorische beweging. Echter, de hoofdstroom van het evangelicalisme, en zeker van het hedendaagse evangelicalisme, is altijd sterk betrokken geweest op de bredere samenleving en cultuur. Enerzijds is deze betrokkenheid zichtbaar in de evangelische presentie in de samenleving. Het evangelicalisme kenmerkt zich door het missionaire ethos om als christen in de 'wereld' aanwezig te zijn en van het geloof te getuigen, ofwel via de media (denk aan de EO), ofwel via initiatieven op sociaal gebied (denk aan het Heil des Volks, verslaafdenzorg, initiatieven als The Mall van Youth for Christ, Time to Turn, etc.). Anderzijds is deze betrokkenheid zichtbaar op de wijze waarop het evangelicalisme gebruik maakt van de verworvenheden van de hedendaagse samenleving en cultuur en aspecten ervan omarmt en opneemt in het eigen religieuze repertoire (wat vanuit reformatorische hoek niet zelden het verwijt van 'wereldgelijkvormigheid' oproept). Nieuwe media maken deel uit van het evangelicale repertoire; populaire cultuur vindt ingang in de worship (zie paragraaf 5); theater technieken worden opgenomen in de liturgie; businessmodellen worden toegepast in kerkgroei-strategieën; nieuwe psychologische inzichten worden gebruikt in het pastoraat. In dat opzicht is het evangelicalisme 'world affirming' genoemd (Shibley 1998): het is in velerlei opzicht sociaal en cultureel *angehaucht*.

Dit adaptievermogen maakt ook dat veel van de tijdgeest gereflecteerd is in het evangelicalisme. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in de omslag die de Nederlandse evangelische beweging heeft doorgemaakt sinds de jaren '90. Voor de val van de muur was er binnen de evangelische beweging sprake van een sterk crisisbewustzijn.^{viii} In de maatschappelijke context die gedomineerd werd door de nucleaire dreiging als onderdeel van de koude oorlog, hielden evangelischen zich bezig met speculatieve eindtijds-scenario's over de aanstaande verdrukking en de komst van de antichrist.^{ix} De bestaande politieke verhoudingen en maatschappelijke vraagstukken zoals het uitputten van grondstoffen, voorspeld door de club van Rome (1972), werden in verband gebracht met Bijbelse apocalyptische beelden en tekstgedeeltes. Hoezeer dit crisisbewustzijn ingegeven was door de maatschappelijk

context blijkt uit het feit dat in de jaren '90, het 'postapocalyptische' decennium van na de val van de muur in 1989, het thema van de wederkomst ver naar de achtergrond is verdwenen.

Vanaf de jaren '90 lijkt vervolgens een andere dominante tijdsgeest weerspiegeld te zijn in het evangelicalisme: de tijdsgeest van de nieuwe spiritualiteit. Het is in deze periode dat de aandacht voor het innerlijk is toegenomen in het evangelicalisme, waarbij het gevoel en de emotie volop gemobiliseerd worden. Romantische idealen als zelfontplooiing en individuele vrijheid krijgen de ruimte en worden theologisch positief gewaardeerd. Samenhangend met deze toenemende subjectivering van het geloof worden charismatische en pentecostale praktijken en geloofsvoorstellingen meer geaccepteerd binnen de breedte van de evangelische beweging.

Een andere opvallende ontwikkeling in het postapocalyptische evangelicalisme is de voorzichtige toenadering tot het postmodernisme. Het postmodernisme werd in christelijke kringen lange tijd geassocieerd met relativisme, nihilisme en hyperindividualisme, en werd daarom sterk bekritiseerd. Vandaag de dag beschouwen sommige evangelicals het postmodernisme echter als een zegen en als een mogelijk antwoord op een protestantisme dat juist vanwege het feit dat het zo opgesloten lijkt te zijn in het modernisme, zo weinig aansprekend lijkt te zijn voor een postmoderne generatie gelovigen.

De consequenties van de overgang naar een postmoderne tijd met een andere manier van geloven, wordt hier zichtbaar. Een deel van de evangelischen oriënteert zich op het Grote Verhaal met duidelijke leerstellingen en leefregels, herkent zich in een redelijke wetenschappelijke onderbouwing van het geloof en voelt zich tegelijkertijd aangetrokken tot de aandacht voor gevoel en beleving. Deze groep heeft – veelal in reactie op vrijzinnige theologie binnen gevestigde kerken - op zoek naar geloofszekerheid de overstap naar een evangelische gemeente gemaakt. Echter, de ervaringen van evangelische kerkverlaters (De Bruijne e.a. 2009) laten ook een andere ontwikkeling zien. De zekerheid van het evangelische geloofssysteem, dat hoog inzet op de redelijkheid van het geloof en uitgaat van een modernistisch waarheidsbegrip, wordt op zijn minst bevraagd door het postmoderne levensgevoel. Dit blijkt als de optimistische evangelische theologie met een neiging tot een vorm van religieuze maakbaarheid, op den duur als te massief en stellig ervaren wordt tegen de achtergrond van de weerbarstigheid van het leven met de daarbij horende twijfels en vragen. Ten slotte blijkt uit de verhalen van 'ooit-evangelischen' dat beleving, veelal sterk verbonden met de individuele subjectieve ervaring, niet ongelimiteerd opgeroepen kan worden. Door onvermijdelijke processen van routinisering en gewoontevorming kan beleving omslaan in verveling (Roeland 2007, 2009).

In plaats van geloven op basis van onveranderlijke waarheden en beleving wordt gezocht naar een nieuwe invulling van het geloof en nieuwe vormen van kerk-zijn in een postmoderne tijd. Opvallend is dat de voorhoede van deze vernieuwers afkomstig uit evangelische beweging, de zogenaamde 'Emerging church beweging', zich heroriënteert op de brede traditie van de kerk, inclusief de vroege kerkvaders, verschillende monastieke tradities en oosters-orthodoxe spiritualiteit.^x In deze beweging is de praktijk van het geloof, de orthopraxie, belangrijker dan de geloofservaring of de juiste leer. Dit komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in initiatieven om dienstbaar te zijn in stedelijke gebieden waar de kerk wel haast verdwenen is.

In een dergelijke 'world affirming' habitus van het evangelicalisme, dat 'zelfs' zichtbaar wordt in de wijze waarop het postmodernisme wordt toegeëigend, lijkt de evangelicale beweging ver af te staan van de reformatorische beweging, die eerder als 'world rejecting' aangemerkt zou moeten worden.

Kenmerkend voor de reformatorische beweging is dat zij sinds de jaren '70, in reactie op de secularisering, het culturele isolement als overlevingsstrategie heeft gekozen, waarbij men dankbaar gebruik heeft gemaakt van de overblijfselen van het verzuilde systeem (zij heeft eigen scholen, een eigen krant, een eigen politieke partij, etc.). Het isolement, vervolgens, is sterk conservatief, in de meest letterlijke zin van het woord: het poogt een bepaalde eigenheid te conserveren, te bewaren.

Toch dienen bij deze observatie enkele kanttekeningen geplaatst te worden, met name met betrekking tot het vermeende 'world rejecting' karakter van de reformatorische beweging. Niet alleen blijkt 'wereldmijding' een ideaal te zijn dat in de praktijk niet altijd wordt nageleefd, in de zin dat bijvoorbeeld wél de praktijk van de kerkdienst sterk door dit ideaal bepaald wordt (moderne media en theatertechnieken vinden bijvoorbeeld, anders dan in de evangelische beweging, geen ingang in de reformatorische kerkdienst), maar dat de alledaagse omgang met nieuwe media in praktijk minder wereldmijdend is, zeker onder jongeren. Ook blijkt wereldmijding als ideaal voorzichtig ter discussie gesteld te worden – althans, op een aantal vlakken. Dat is in ieder geval onze indruk van bijvoorbeeld de 'postmodern gereformeerden' (Beunder e.a. 2009), die, net als de 'Emerging church' evangelicals, voor een andere omgang met het postmodernisme pleiten. Ook binnen bevindelijk gereformeerde kring signaleert de reformatorische socioloog Janse (2009) een onderstroom van postmoderne invloeden en niet toevallig - vooral op het niveau van jongeren. Hij stelt dat bevindelijk gereformeerden zich gevoelsmatig minder met de reformatorische zuil identificeren dan voorheen. Hoewel dit tot op heden weinig consequenties heeft voor het feitelijk gedrag zal de toekomst uitwijzen in hoeverre het postmoderne klimaat het wereldmijdende ideaal van de reformatorische zuil zal veranderen.

7. Ter afsluiting: de toekomst van evangelisch en reformatorisch

De twee zeer tegengestelde 'culturele strategieën' die we hierboven hebben omschreven, het isolement van de reformatorische beweging en de culturele adaptie van de evangelische beweging, maken dat we van doen hebben met twee behoorlijk verschillende bewegingen die qua culturele en sociale oriëntatie en qua stijl sterk van elkaar verschillen en niet gemakkelijk bij elkaar komen - nog ongeacht de meer theologische verschillen. Zelf als er al toenadering is in bijvoorbeeld de waardering van traditie (die in sommige evangelicale kringen toeneemt; denk aan het neo-calvinisme van Tim Keller), in de waardering van de 'levendigheid' van het geloof (wat soms te bespeuren valt in reformatorische percepties van het evangelicalisme) of in de waardering van het postmodernisme (die we zowel bij de reformatorische als evangelicale *avant garde* aantreffen): de refo en de evangelical blijven veelal vreemden voor elkaar, elk levend in wereld die vreemd blijft voor de ander.

Daarmee is een eerste verwachting voor de toekomst geformuleerd: dat, ondanks voorbeelden van samengaan en toenadering die (denk aan de EO), de evangelische en reformatorische beweging niet echt *close* zijn en dat naar verwachting ook niet worden. Een tweede verwachting die we hier formuleren heeft betrekking op hoe beide groepen zich verder zullen ontwikkelen. Wat mogen we, sociologisch gezien, verwachten voor de nabije toekomst?

Om met de reformatorische beweging te beginnen: haar strategie van cultureel isolement heeft, niet in de laatste plaats ook dankzij een sterke vorm van socialisatie en een hoog geboortecijfer, geleid tot een vrij uniek en verrassend gebeuren in een seculariserend Nederland, namelijk het voortbestaan van een min of meer stabiele religieuze bevolkingsgroep met een min of meer

geïntegreerde en relatief homogene religieuze leefwereld. Tegelijkertijd wordt ook binnen de reformatorische beweging opgemerkt dat het isolement een steeds minder gemakkelijk te hanteren optie is, in de zin dat de grenzen van de eigen beweging steeds poreuzer lijken te worden (waarbij de nieuwe media, en met name ook internet, vermoedelijk een belangrijke rol spelen). Het is daarom ook dat binnen de reformatorische beweging - dat is althans onze indruk - gezocht wordt naar een andere strategie dan die van het isolement, een strategie die wat meer in de buurt komt van de evangelische, zij het dat het meer om culturele participatie dan om culturele adaptie gaat. Men beseft meer en meer dat betrokkenheid bij de eigen traditie, zeker voor jongeren, niet langer een automatisme en vanzelfsprekendheid is, en dat jongeren zich in cultureel opzicht breder oriënteren dan in het verleden het geval is geweest. Er lijkt, in reactie daarop, meer aandacht te komen voor reflexiviteit, in de hoop dat jongeren wat zelfbewuster in de eigen traditie staan en de eigen traditie vanuit een meer open, breder geïnformeerde en zelfbewuste houding waarderen. Hierin lijken de consequenties getrokken te worden uit het feit dat de dominante hedendaagse cultuur van individualisme, met haar noties van individualiteit, authenticiteit, zelfbewustzijn en keuze, niet buiten de deur gehouden kan worden. Een dergelijke benadering leidt mogelijk tot een meer betrokken en levendige omgang met de eigen traditie – maar het (onvermijdelijke) risico is natuurlijk dat mensen anders kiezen. Het is de spagaat van de reformatorische beweging, die haar toekomst onzeker maakt.

De toekomst van het evangelicalisme is echter niet minder onzeker.^{xi} Sommigen menen dat de strategie van culturele adaptie een van de belangrijkste oorzaken is van de vitaliteit van de evangelische beweging. Het evangelicalisme is een innovatieve beweging, die voortdurend met nieuwe, aansprekende 'producten' komt, die aansluiten bij de hedendaagse gelovige of hedendaagse zoeker. Anderen menen daarentegen dat juist deze strategie van culturele adaptie het einde van de evangelische beweging inluidt. Zo links en rechts suggereert men ook wel dat het evangelicalisme over haar hoogtepunt heen zou zijn^{xii}.

Of dit ook werkelijk het geval is, is maar de vraag. De evangelicale beweging heeft in de afgelopen decennia weliswaar vooral geprofiteerd van de uitstroom van de traditionele kerken, maar deze 'bron' van groei droogt op. Daartegenover staat dat de evangelische beweging steeds weer jongere generaties aan zich weet te binden - iets waar tot nu toe weinig kerken en bewegingen in slagen. Tevens blijken de vaak vergeten migrantenkerken een belangrijk aandeel te leveren in de vitaliteit van de evangelische beweging. Tenslotte lijkt het erop dat de evangelische beweging toekomst heeft, verrassenderwijs juist in de traditionele kerken, waarin het evangelicale repertoire (worship, alpha, gebedsgenezing, etc.) meer en meer ingang vindt en als repertoire serieus wordt genomen.

Literatuur

- Beeke, Joel R. 2009. *Reformatorische Spiritualiteit. Een praktische studie naar de gereformeerde spirituele erfenis*. Kampen: De Groot Goudriaan.
- Beunder, Pieter, Willem Lock, Robert van Putten en Gert Weerheim red. 2009. *Postmodern Gereformeerd. Naar een visie op christen-zijn in de hedendaagse belevingscultuur*. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn.
- De Bruijne, Otto, Peter Pit en Karin Timmerman red. 2009. *Ooit evangelisch. De achterdeur van evangelische gemeenten*. Kampen: Kok.
- Exalto, John. 2007. Welkom in de strijd. Dynamiek en desintegratie van de bevindelijk gereformeerde narratieve gemeenschap. In: Fred A. van Lieburg, red. *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*. Heerenveen, Jongbloed, p. 92-117.

- Janse, C.S.L. 2009. Postmoderne invloeden op de gereformeerde gezindte. In: Beunder, Pieter e.a. red. *Postmodern Gereformeerd. Naar een visie op christen-zijn in de hedendaagse belevingscultuur*. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, p. 85-99.
- Klaver, Miranda. 2008. De Evangelicale Beweging. In: Meerten ten Borg, Erik Borgman e.a. red. *Handboek religie in Nederland*. Zoetermeer: Meinema, p. 146-159.
- Klaver, Miranda, en Peter Versteeg. 2007. Evangelicalisering als proces van religieuze verandering. In: *Praktische Theologie* 34, no. 2, p. 169-182.
- Mellor, Phillip A. en Chris Shilling. 1997. *Re-forming the body: Religion, community and modernity*. Londen [etc.]: Sage.
- Meyer, Birgit. 2008. Religious sensations: Why media, aesthetics, and power matter in the study of contemporary religion. In: Hent de Vries red. *Religion: Beyond a concept*. New York: Fordham University Press.
- Roeland, Johan. 2009. *Selfation. Dutch Evangelical Youth Between Subjectivization and Subjection*. Amsterdam: Pallas/Amsterdam University Press.
- Roeland, Johan. 2007. Tussen verveling en sensatie, Neo-evangelicale revitalisering. In: *In de Marge*, jaargang 16, nummer 3, p. 32-39.
- Runia, Klaas. 1984. *Evangelisch, Reformatorisch, Gereformeerd*. Apeldoorn: Willem de Zwijgerstichting.
- Shibley, Marc A. 1998. Contemporary Evangelicals: Born Again and World Affirming. In: *The Annals of the AAPS* 558, nr. 1, p. 67-87.
- Snel, Jan Dirk. 2007. Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenband. In: Fred A. van Lieburg, red. *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*. Heerenveen: Jongbloed, p. 51-91.
- Snoek, Laurens. 2009. *Reformatorisch en evangelisch*. Houten: Den Hertog.
- Stoffels, Hijme C. 1990. *Wandelen in het licht. Waarden, geloofsovertuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen*. Kampen: Kok.
- Taylor, Charles. 1989. *Sources of the self. The making of the modern identity*. Cambridge, UK [etc.]: Cambridge University Press.
- Van der Laan, Paul. 1996. *Wie denken de evangelischen wel dat ze zijn? Kaart van Evangelisch Nederland maart 1996*. <http://www.mebers.chello.nl/~p.laan/evangwie.thm> (geraadpleegd 21 oktober 2009).
- Van Klinken, Gert. 2007. Beheerste introspectie. Verborgene bevindelijkheid in het neocalvinisme. In: F.A. van Lieburg, red. *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*. Heerenveen: Jongbloed, p. 31-50.
- Velema, W.H. 1990. *Nieuw zicht op gereformeerde spiritualiteit*. Kampen: Kok Voorhoeve.
- Vellekoop, Martijn en Nico-Dirk van Loo. 2009. *Ploeteren en Pionieren, nieuwe manieren van kerk-zijn*. Amsterdam: Ark Media.

ⁱ Miranda Klaver is promovenda aan de Vrije Universiteit Amsterdam waar zij een proefschrift voorbereidt over de betekenis van bekering in Nederlandse neo-evangelicale kerken. Johan Roeland is als onderzoeker verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Erasmus Universiteit te Rotterdam en als Universitair Docent Media, Religie en Cultuur aan de faculteit Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit. In 2009 promoveerde hij op een proefschrift over evangelicale jongeren in Nederland, getiteld *Selfation: Dutch Evangelical Youth Between Subjectivization and Subjection* (Amsterdam: Pallas/Amsterdam University Press).

ⁱⁱ Hoewel Jan Dirk Snel (2007, p. 54) de alternatieve term Refoband of Refogordel voorstelt wegens een andere betekenis in de Amerikaanse context, is het woord Biblebelt dusdanig in het Nederlands spraakgebruik opgenomen dat een nieuwe term vooralsnog verwarring oproept.

ⁱⁱⁱ Overigens laat de recente geschiedenis van de PKN zien dat een kerkelijk verband juist ook een zekere diversiteit kan waarborgen en stimuleren (waarbij Klaas Hendrikse een intrigerende casus is), maar dat terzijde.

^{iv} Met name de laatste jaren is er een toenemende invloed van de evangelische beweging binnen de gevestigde kerken, het zogenaamde proces van evangelicalisering (zie Klaver en Versteeg 2007) genoemd. Nieuw in de Nederlandse context is dat evangelische tendensen worden opgenomen in een bestaande kerkelijke traditie en - althans, binnen de PKN - de vorm aanneemt van een nieuwe modaliteit (al wil het Evangelisch Werkverband binnen de PKN niets van deze term weten; zie de EW nieuwsbrief no. 87, oktober 2009).

^v Vergelijk Taylor (1989), in het bijzonder de hoofdstukken 11 en 13.

---

^{vi} Zie voor de definitie van ‘evangelisch’, en dan met name ook de verschillende problemen waar men mee geconfronteerd wordt in het definiëren van de evangelische beweging, Roeland 2009 (in het bijzonder hoofdstuk 2) en Klaver 2008.

^{vii} De betekenis van heiliging binnen evangelische kringen is divers en dient zeker niet alleen begrepen te worden als een streven naar een volmaakt en zondeloos leven.

^{viii} Terecht noemt Stoffels in zijn proefschrift (in 1990!) dit crisisbewustzijn één van de kenmerken van de Evangelische Beweging.

^{ix} De evangelisatiefilm ‘Time to Run’ (1973, World Wide Pictures, Billy Graham Association) is exemplarisch voor het evangelisch crisisdenken in deze periode.

^x De Emerging Church beweging in Nederland is ongeveer aan het begin van het nieuwe millennium ontstaan. Een recent Nederlands boek over de Emerging Church beweging is *Ploeteren en Pionieren* van Vellekoop en Van Loo (2009). De Emerging Church beweging in Nederland laat zich vooral inspireren door vergelijkbare ontwikkelingen in de Engelstalige wereld.

^{xi} Tenminste, in Nederland. Vanuit mondiaal perspectief bepaalt de evangelische beweging – in bijzonder de pentecostale en charismatische stromingen - de groei van het christendom aan het begin van het nieuwe millennium. De Nederlandse situatie is hier echter niet mee vergelijken: deze trend speelt zich vooral op het zuidelijk halfrond af.

^{xii} Aldus Stefan Paas en Otto de Bruijne tijdens interne bijeenkomsten van de Evangelische Alliantie.